

**ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ԱՐՄԵՆՈՒԴԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ԴԴ ԳԱԱ ՀԱԻ**

**ԱՅՈՒՆԻՔ - ԱՐՑԱԽԻ ԱՎԱՆՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԶԱԽՈՒՄԲԸ ՀԱՅՈՑ
ՏԱՐԱԶԻ ՀԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Ժողովրդական տարազը ավանդական նյութական մշակույթի կարևորագույն տարրերից է, որը լավագույնս կարող է կատարել էթնիկական ցուցիչի դեր: Հայկական ավանդական տարազն իր բոլոր տարազախմբերով հանդերձ, ինչպես մեր բազմաբարբառ լեզուն, անցել է զարգացման երկարատև ուղի՝ սերտորեն կապված լինելով մեր ժողովրդի պատմության ու մշակույթի, ազգային ինքնատիպ խառնվածքի, գեղագիտական նախասիրությունների ու ընկալումների հետ:

Հայկական տարազի համալիրում առանձնացվում են մի շարք յուրօրինակ խմբեր, որոնք տեղական առանձնահատկություններով ու տարբերակներով հանդերձ, բնութագրվում են համահայկական գծերով:

Արցախի հայերի տարազը նույնպես կազմում է հայկական բազմախումբ տարազի անբաժանելի մասը, որն անբակտելի կապերով շաղկապված լինելով հայկական մի շարք տարազային համալիրներին, մեզ է ներկայանում համահայկական բնութագիր ունեցող բազմաթիվ ընդհանրական գծերով, ինչպես տարազի կառուցվածքի, առանձին տարրերի ձևվածքի ընդհանրության, այնպես էլ դրանց պատրաստման ու կրելու եղանակների մեջ:

Արցախի տարազն ունի տարածման լայն արեալ: Մի կողմից այդ համալիրը բացահայտ նմանություն է ցուցաբերում, գրեթե ամբողջությամբ համընկնելով Ջանգեզուրի պատմազգագրական շրջանի (Գորիս, Սիսան, Ղափան) ավանդական տարազի (այդիսպ պատճառով տարազախումբը կոչվում է Սյունիք-արցախյան) հետ: Բացի այդ, ակնհայտ զուգահեռներ կան Գողթնի և Մեղրիի տարազի հետ, մյուս կողմից

արցախցիների՝ Հայաստանի հյուսիս-արևելք, Տավուշի պատմագագագրական շրջան (ներկայիս Նոյեմբերյանի, Իջևանի, Կարմիրի շրջաններ) կատարած տեղաշարժերի հետևանքով արցախյան տարազի տարբերակը տարածվում է այդտեղ և լուրջ ազդեցություն գործում տեղական տարազի վրա:

Արցախի տարազի կանանց համալիրն առանձնանում է ձևվածքի կատարելությամբ և գունային ներդաշն լուծումներով: Հաճախ է հագուստում դիտվում կարմիր և կանաչ, կարմիր և կապույտ կամ մանուշակագույն երանգների գուգորդում: Գույների նմանօրինակ ընտրությունը պատահական չէ. նախ՝ կարմրի, կապույտի, կանաչի ներդաշն համադրումները բնորոշ են մեր ավանդական զարդարվեստին և գունարվեստին. դա են հավաստում մեր թանգարաններում պահպանվող և ցուցադրվող հայկական գեղարվեստական գործվածքի՝ գորգագործության, կարպետագործության, ասեղնագործության հրաշալի նմուշները: Ըստ Գ. Օսիպովի, Շուշիի գավառի Քարատակ գյուղում, հայուհիների հագուստն ամբողջովին կարմիր գույն ուներ¹:

Բացի այդ, հայտնի է, որ վաղ անցյալում յուրաքանչյուր գույն ունեցել է որոշակի իմաստ ու ծիսական խորհուրդ: Կարմիր գույնին վերագրվել է մաքրագործող, չարխափան մոգական զորություն, կանաչ-կարմիրը դիտվել է որպես կյանքի, կենսունակության, արգասավորության խորհրդանիշ (հայոց մեջ, ինչպես հայտնի է, որդուն ամուսնացնելիս հաճախ ասել են. «կանաչ-կարմիր պիտի կապենք»): Ժողովրդական երգերում ևս հաճախ գովերգում են այդ գույները. «Կանաչ-կարմիր հագնիս, Ձինչ նռան հատըն մմանիս...»²:

Կարմիր գույնի կտավե կամ սատինե շապիկի և կարմրագույն վարտիքի վրայից կանայք հագնում էին աճղնավոր պարեգոտ՝ «իրեքփշկանի», «խըլըղ», «ղաբա» (վերջինս միջնադարյան հայրեններում հաճախ հանդիպող կապան է) տարանուններով, որոնցից առավել բնութագրականը «իրեքփշկանի» (երեք փեշկանի) տարբերակն է, քանզի զգեստն իսկապես ունի երեք փեշ՝ կողքերից արված կտրվածքների շնորհիվ: Պարեգոտի թևերը գեղազարդվում էին արծաթյա զարդակա-

¹ Գ. Օսիպով, Селение Даш-Алты Шушинского уезда Елизаветпольской губернии, СМОМПК, Тифлис.

² Մ. Աբեղյան, Գուսանական ժողովրդական տաղեր, Եր., 1940, էջ 106:

խիկներով: Շուշիում գործածվում էր կրկնակի զարդաթևերով զգեստ, որը թևերի ձևվածքով հիշեցնում էր Գողթնի կանանց արխալուղը, ինչպես և համակովկասյան տարածում ունեցող տղամարդկանց վերնազգեստ-չուխան¹:

Լեռնային Ղարաբաղում բնակված ադրբեջանցիների տարազի մասին խոսելով տարազագետ Ե. Բաբայանը,² կնոջ վերնազգեստ-արխալուղի մասին մեջբերել է Ն. Գրիգորովի տեղեկությունն այն մասին, որ Սարով գյուղի հայուհիները թողնելով իրենց ազգային հագուստը, սկսել են հագնվել հարևան թաթարուհիների նման: Ամմիջապես շարունակելով իր միտքը նշում է՝ կարճ վերնազգեստ հագնում էին նաև Զադրութի, Արծվանիկի հայուհիները: Զեղինակը նկատի է ունեցել ադրբեջանական արխալուղը և իր տեսակետը հիմնավորելու համար հղել է երկու աշխատություն: Ծանոթանալով և վերլուծելով այդ երկու հեղինակների՝ Ի. Դավիթբեկովի³ և Ե. Մելիք-Շահնազարովի⁴ աշխատությունների հայկական տարազին վերաբերող հատվածները մեզ թույլ ենք տալիս չհամաձայնել Ե. Բաբայանի այն տեսակետին, որ Զադրութում և Արծվանիկում հագնում էին «ադրբեջանական արխալուղ» հետևյալ հիմնավորումներով.

Ի. Դավիթբեկովը հղված աշխատության մեջ բացարձակապես ոչինչ չի ասել կնոջ կարճ վերնազգեստ-արխալուղի մասին, այլ խոսելով կնոջ հանդերձների մասին, նշել է միայն Սյունիք-արցախյան համալիրի բաղկացուցիչ մասերը կազմող հետևյալ տարրերը 1) վարտիք, 2) շապիկ, 3) արխալուղ, 4) թավշյա վերնազգեստ-մուշտակ, 5) մետաքսե կամ բամբակե գոտի (կյոտի):

Իսկ Մելիք-Շահնազարովը տալով Արծվանիկ գյուղի հագուստի

---

¹ **Ս. Պողոսյան**, Արցախի տարազը և նրա էվոլյուցիան, Կուլտուրաավորական աշխատանք, 1988, 5-6, էջ 37-44: **Ս. Պողոսյան**, Արցախի ավանդաբանական տարազը (XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ), Զայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Ջեկ. հիմնադրույթներ, Եր., 1992, էջ 32-33:

² **Ե. Բաբայան**, Изменение в народной одежде азербайджанцев Карабаха в конце 19- в начале 20 вв. Ученые записки, Баку, 1967, с. 86. **Ե. Բաբայան**, О женской одежде Карабаха (конец 19 - нач. 20 веков) - Ученые записки, Баку, 1966, с. 88.

³ **Ի. Դավիթբեկով**, Селение Гадрута Джебраильского уезда Елизаветпольской губернии, СМОМПК, вып. 6, Тифлис, 1898, с. 184-185.

⁴ **Мелик-Шахназаров Е.**, Селение Арцваник Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии, СМОМПК, вып. 25, Тифлис, 1898, с. 17-19.

ընդհանուր բնութագիրը, նշել է, որ *«տեղաբնիկների հագուստը գրեթե չի տարբերվում Ջանգեզուրի գավառի մնացած գյուղերում գործածվող հագուստից»* և շարունակելով կնոջ հագուստի մասին գրում է, որ երիտասարդները *«հագնում էին կարճ, իսկ տարեցները՝ մի քիչ երկար արխալուղ»*: Այստեղ, փաստորեն, ոչինչ չի ասված այսպես կոչված «աղբբեջանական արխալուղ»-ի մասին, որն էապես տարբերվում է հայկականից: Խոսքը սոսկ զգեստի տարիքային տարբերությունների մասին է՝ աղջիկների վերնագզեստն ավելի կարճ էր մեծերի արխալուղից. հանգամանք, որ շատ բնական է և կապված կրողների ընտանեկան, սոցիալական կարգավիճակի հետ: Ն. Գրիգորովը նշել է, որ *«թաթարների հետ հարևանությունը վշտալի ազդեցություն ունի սարովցիների վրա»*: Այնուհետև. *«Թաթարների ազդեցությունը դրսևորվում է թաթար կնոջ հագուստի նմանակման մեջ»*¹: Ավարտելով իր միտքը հեղինակը գրել է. *«Սարովում կանայք առանձնանում են գեղեցկությամբ ու կառուցվածքի նրբագեղությամբ, սակայն թաթարական հագուստը, որը փոքր ինչ ձևափոխվելով հարմարեցվելով հայկական լադիին, նրանց տալիս է անբնական տեսք... Ներկայումս երիտասարդ աղջիկներն իրենց հագուստով սկսում են նմանակել քաղաքացի հայուհիներին»*: Այստեղից պարզ է մի բան, որ նույնիսկ ժամանակավոր փոխառության դեպքում էլ ժողովուրդը կուրորեն չի ընդօրինակել օտարինը և անպայման այն հարմարեցրել է ազգային համակարգին:

Վերնագզեստի վրայից երիտասարդ կանայք կապում էին արծաթե, տարեցները՝ հիմնականում կտորե գոտիներ: Չմռանը հագուստը համալրվում էր մուգ կարմիր թավշյա կամ բրոյա կտորից տաք վերնագզեստ մուշտակ-քուրքով, որը կրկնում էր պարեգոտի ձևվածքի ավանդական տարբերակները, այն առանձնահատկությամբ, որ նախորդից բավականաչափ կարճ էր թե՛ փեշերի և թե՛ թևերի հատվածում: Այն եզրագարդվում էր կանաչ գույնի մետաքսե երիզով և աղվեսի մորթուց եզրաշերտով:

Կանանց գլխի հարդարանքը բարդ էր ու բազմատարր, որը տարբերվում էր աղջիկների հարդարանքից և արտացոլում կնոջ կյանքում կատարված սոցիալական, ընտանեկան փոփոխությունները: Գլխի

¹ Н. Григоров, Село Саров Джеванширского уезда Елизаветпольской губернии, СМОМПК, вып. 6, Тифлис, 1888, с. 129-130.

հարդարանքը կոշտ հիմնամաս ուներ և հիշեցնում էր արարատյան ու տավուշյան տարբերակները: Գործածվում էր դրամաշարաններով ճակտնոցը, որն ի տարբերություն Բարձր Յայքի կնոջ գլխի հարդարանքի դրամաշարանի, միաշարք էր: Վասպուրականի, Բարձր Յայքի կանանց գլխի հարդարանքի բաղկացուցիչ տարր հանդիսացող երեսնոց-մարգարտաշար քունքակախիկների դերն այստեղ կատարում էին արծաթե գնդաձև կախիկների շարանները, որոնք ամրացվում էին եռանկյունաձև ականջակալի վրա: Յայաստանի արևմտյան գավառների ճոխ ասեղնագործությունների փոխարեն Սյունիք-արցախյան տիպի գլխի հարդարանքում գործածվում էին զուգաթել, հատիկաշար տեխնիկայով արված արծաթե կեռաձև գլխազարդերը, որոնք ունեցել են նույն ծիսահմայական գործառույթը՝ կրողին գերծ պահելով չարի վնասաբեր ազդեցությունից:

Այս պատմազգագրական շրջանում, ինչպես և Այրարատում ու Վասպուրականում, առկա էր բերանը ծածկելու սովորույթը: Յավանաբար դա կապված էր չխոսկանության սովորույթի հետ: Ուշագրավ է այն վկայությունը, որ Ղարաբաղում նախկինում բնակված ադրբեջանցի կնոջ գլխի հարդարանքում ի տարբերություն ադրբեջանական շրջանների բացակայել է չադրան՝ փոխարինվելով **«դենքի ներքնամասը ծածկող բերանկապի յաշմաղով»**¹: Ակնհայտ է միջէթնիկական փոխառության և հայերի էթնոշակութային ազդեցության դրսևորումը տարազի համակարգում, քանի որ ինչպես հայտնի է մուսուլմանական օրենքները կնոջն արգելել են առանց չադրայի դուրս գալ փողոց:

Սյունիք-Արցախյան տարազախմբում գոգնոցը տարազի համալիրից բացակայում էր, սակայն կանայք այն կրում էին աշխատանքի պահին: Այդ մասին Ս. Թաղիադյանը մասնավորապես վկայում է. **«Կանայքն զնոցա ունին զգոգնոց յառաջոյ իւրեանց ի պահպանութիւն զգեստոցնի կեղտոյ: Պառավունք զգենեն և զմխաշապիկ ի վերայ ամենայն»**²: Ուշագրավ է, որ նորահարսի հագուստում կիրառվել է լանջամասը ծածկող երկարափեշ գոգնոց, որը տարբերվել է առօրյայում գործածվածից:

¹ **Е. Бабаян**, Изменение в народной одежде азербайджанцев Карабаха в конце 19- в начале 20 вв. - Ученые записки, Баку, 1967, с. 86.

² **Ս. Թաղիադյան**, Ճանապարհորդություն ի Յայս, Եր., 1979, էջ 157-158:

Արցախի տղամարդկանց հագուստը արևելահայ մյուս տարազածների հետ մեկտեղ ուներ համահայկական, ավելին՝ ընդհանուր կովկասյան գծեր, բայց համակովկասյան ընդհանրություններին զուգահեռ, անշուշտ, դրսևորում էր իր տեղական առանձնահատկությունները՝ մյուսի ընտրության, գունային համակարգի, գլխի հարդարանքի և հագուստի առանձին տարրերը կրելու եղանակի մեջ:

Տղամարդու «կովկասյան» տարազածնի բաղկացուցիչ տարրերն էին՝ շապիկ-վարտիքը, լայնափողք շալվարն ու կարճ վերնազգեստ-արխալուղը և վերարկու-չուխան (մուգ շագանակագույն, կապույտ, սև գույներին):

Չմռանը տղամարդիկ, հատկապես հովիվները, գործածում էին թաղիքե այծենակաճը՝ յափունջի: Դրա մասին Ֆրեդերիկ Դյուբուա դե Մոնպերեն Կովկասի շուրջը կատարած ճամփորդական ուղեգրության մեջ համեմատելով հին այրերի քղամիդի հետ և համարելով թաղիքե թիկնոց, գրել է. «...Այդ թիկնոցը գործածվում էր նաև կովկասյան մյուս ցեղերի, ինչպես նաև հայկական միջավայրում»¹:

Արցախի այրերի գլխի հարդարանքը՝ գառան մորթուց կոնաձև գլխարկը, հար և մման էր Արևելյան Հայաստանի մյուս պատմազգագրական շրջանների տղամարդկանց գլխի հարդարանքին: Հարուստների գլխարկն ավելի բարձր էր և կարվում էր որակյալ մորթուց. այն կարում էին Շուշիում, Բուխարայի, Շիրազի, ինչպես նաև տեղական ոչխարների մորթուց: Տարեց տղամարդիկ կրում էին կոնաձև երկար գլխարկ, երիտասարդներինը՝ շրջանաձև գագաթով էր և կոչվում էր «ղարաբադյան»:

Հին տեղական ոտնամանի օրինակ էին տնայնագործ երեք քթանի տրեխ-չարոխները: Տղամարդ թե կին հագնում էին սրածայր ոտնաման-չնոշկներ (կանանցը՝ կարմիր, կանաչ, տղամարդկանցը՝ սև գույնի): Նախշազարդ գուլպաներն ու սոնապանները (տոլադ) ամբողջացնում էին տղամարդու ազանելիքը: Ի դեպ, XX դ. սկզբին չնոշկը փոխարինվեց սև կամ շագանակագույն ոտնաման-չստերով:

Ըստ ազգագրական մյութերի XIX դարի վերջին Արցախում կենցաղավարել է կնոջ տարազի երկու համալիր՝

ա) տեղական-ավանդուսային

¹ Д. Ф. Де Монпере, Путешествие вокруг Кавказа, Сухуми, 1977, с. 46.

բ) քաղաքային, որը ձևավորվել է թիֆլիսահայերի տարազի ազդեցությամբ¹:

Արցախի և Ջանգեզուրի կնոջ տարազը հայկական ավանդութային տարազի համակարգում միակն է, որը պահպանվել է մինչև մեր ժամանակները: Մեր անդրանիկ այցը Արցախ՝ 1993 թ., նպատակ ուներ պարզելու ավանդութային մշակույթի միջսերնդային փոխանցման, ժառանգորդման, էթնիկ ավանդույթների, մասնավորապես ազգային տարազի պահպանվածության աստիճանը, դրանց վերարտադրության հնարավորությունները: Ավանդական տարազը մարդու ցեղային, դասային, սեռատարիքային, պատկանելությունը ցուցահանող անձնագիր է, կրողի հասարակական նշանակությունը բնութագրող խորհրդանիշ: Այն յուրահատուկ էթնիկ ցուցիչ է, կապված լինելով ժողովրդի ծագման, մշակույթի զարգացման, որոշակի բնակլիմայական միջավայրի հետ, արտացոլում է տվյալ էթնոսի մշակութային ինքնատիպությունը և ազգային խառնվածքի որոշ առանձնահատկություններ: Արցախահայության արդի մշակույթում կնոջ տարազն էթնիկ ավանդույթի գլխավոր դրսևորումներից է: Արցախ աշխարհում հայկական տարազով կանանց «այա» մայրիկ, տատիկ են ասում կամ էլ՝ «խըլեղով» (արխալուղ, եռափեշ պարեգոտ հագած) կին:

Տարազով՝ խըլեղով կինն Արցախում համընդանուր հարգանքի, ակնածության է հանդիպում, բոլորը նրան ճանաչում և հիշում են: Ավանդական տարազով կնոջ յուրաքանչյուր հուշիկ քայլը ուղեկցվում է նրա զարդերի ախորժալուր ձայնով և արծազանքում շրջապատի մարդկանց սրտերում²:

Այն ձևավորվել և հարատևել է մի այնպիսի էթնիկ միջավայրում, որտեղ չի եղել մշակութային ժառանգորդման խզում՝ հանգամանք, որը նպաստել է ավանդութային տարազի պահպանմանը: Արցախյան տարազում ակնհայտ է նաև էթնիկ ընդհանրության հոգևոր կերտվածքի ազդեցությունը: Ըստ էության ավանդական տարազ կրելն ընկալվում էր նաև իբրև ազգային պատկանելիության շեշտված արտահայտման ձև:

---

¹ Ն. Ավագյան, Հայկական ժողովրդական տարազը XIX-XX դդ. սկիզբ, Եր., 1983, էջ 43: Նույնի՝ Народная одежда армян Арцаха в XIX-XX вв. - Хозяйство и материальная культура народов Кавказа XIX-XX вв., М., 1971, с. 209-222:

² Տես Ս. Պողոսյան, Ազգային մշակույթ և ժառանգորդում. Արցախ աշխարհի տիկնայք, «Գարուն», 1993:

Արցախի տղամարդու տարազը՝ նյութի ընտրության, գունային համակարգի, գլխի հարդարանքի ձևվածքի, հագուստի առանձին տարրերը կրելու եղանակի տեղական առանձնահատկություններով հանդերձ, բնութագրվում է արևելահայկական՝ ավելին՝ ընդհանուր համակովկասյան գծերով: Այն, կապված կրողի սոցիալական, ընտանեկան իրավիճակի հետ, անցյալ դարի սկզբներին դուրս է եկել գործածությունից:

Ս. Ջավարյանը, անդրադառնալով XX դարի սկզբներին Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային առանձնահատկություններին, նշել է. «**Ճշմարիտ է, որ գոյություն ունի հայտնի ներդաշնակություն տղամարդու և կնոջ հագուստների միջև, պահպանվում է հայտնի ինքնատիպ մոդան, սակայն դա նկատվում է ոչ ամեն տեղ, այլ լոկ մի քանի «հետամնաց» գյուղերում, ավելի «զարգացած» գյուղերում տրեխները հարմարեցվում են բաճկոնների, երկարափեշ չուխան՝ ֆուրաշկայի հետ**»¹: Ի տարբերություն տղամարդու հագուստում նկատված նման փոփոխությունների արցախուհու ավանդական տարազը, ինչպես ասացինք, ցարդ պահպանվում և կենցաղավարում է ծեր կանանց միջավայրում:

Հրապարակի վրա եղած նյութերի ու փաստերի ազգագրական դիտարկումը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Արցախի տարազը ձևավորվել է իր էթնիկ հայրենիքում, հայկական միջավայրում, այդ իսկ պատճառով ցուցաբերում է նման ակնհայտ ընդհանրություն հայկական տարազի մյուս խմբերի հետ ինչպես ձևվածքի, նյութի և գույնի ընտրության, գեղազարդման միջոցների, այնպես էլ տարազի առանձին տարրերի առումով: Ցանկալի կլիներ, որ մեր թանգարաններն ու գեղարվեստական սրահները նախաձեռնություն ցուցաբերելով սերտ կապեր հաստատեին Արցախի ժողովրդական վարպետների հետ ու կազմակերպեին նրանց ավանդականի օրինակով պատրաստած մշակութային արժեքների, այդ թվում և տարազի առանձին մասունքների պատվիրման և ցուցահանդես-վաճառքների հետ կապված աշխատանքները:

---

¹ С. Заварян, Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг., СПб, 1907, с. 6.